

Bessenyei György, mint a magyar pedagógiai gondolkodás tanúja.

Irta: Imre Sándor.

1760 után gyorsan megélenkül a magyar pedagógiai gondolkodás. Jele ez annak a kapcsolatnak, mely a nemzeti törekvések élénkülése és a nevelés iránt való érdeklődés között annyira természetes. A kettő kölcsönös hatásának vizsgálata nyilván elénk állítja azt a tényt, hogy valahányszor csak foglalkoztatta a nemzeti élet megújítása a lelkeket, mindannyiszor ott volt az érdeklődés tárgyai között a nevelés kérdése is. Mindazok az írók, kik nálunk a XVIII. században, a magyar pietisták működését követő szünet után pedagógiai műveket adtak ki, majdnem kivétel nélkül bizonyosságai ennek a nem is új állításnak. Weszprémi Istvánnak egészségre nevelő könyvecskéjében épúgy megtaláljuk erre az adatot, mint gróf Székely Ádám Locke-fordításában. Minél közelebb jutunk az 1790/91. országgyűléshez, annál elevenebb a mozgás a nevelés területén is. A Ratio Educationis bizonyára nagyon részes ebben, de semmi esetre sem ez idézte elő azt a jelenséget, hogy a szűken értett, iskolai nevelés körénél sokkal nagyobb mezőn nyíltak a pedagógiai gondolkodás virágai. Ezek természetesen igen különbözők. Van köztük útszéli bojtorján is, de van olyan is, mely vadon nőtt ugyan s úgy magában tönkre is ment, de ha okos kertész észreveszi, dísnövényné válhatott volna. A pedagógiai gondolkodásnak ilyenforma sorsa volt nálunk. Weszprémiben, Orczy Lőrincben, Faludi Ferencben s a többiben fel-felöltlik, aztán eltűnik ismét. Petrovszky Sándor pedagógus lelke megiratja Molnár Jánossal a ló nevelésről szóló 15 levelet s A Pásztor Ember Könyvével igyekszik felemelni a legegyszerűbb magyarok elhanyagolt rendjét, de példájához követő nem csatlakozik s maga Molnár János, a sokat tudó és nagy jóakarató jezsuita sem tudja az eszme jelentőségét egészen felfogni, pedig egész működését a nevelés gondolata irányította.

Egész irodalmunk megújulásával egy időben esik meg a változás a pedagógiai gondolkodásban is. Eleintén egyszerű gyakorlatiáság a szabályozója; csak hézagos nyomok sejtetnek afféle, mintha a nevelésre vonatkozó gondolatok egységes világnézetből eredő egységes pedagógiai felfogás részecskéi volnának. Egy ideig nem találjuk meg a nevelés szabályozó erejű végső kérdéseit, ami megérteti azt is, hogy a nevelés intézményének egységes szervezete is hiányzott.

A XVIII. század hetvenes éveinek végén már látható a változás. Később a fordításokon kívül eredeti művek is tisztán csoportosulnak egyes szempontok szerint s e csoportokban már észlelhetjük a fejlődést mutató különböző irányokat. Az iskolai tanítás, a módszer kérdése (Nagy György János, Wályi K. András) mellett találunk az iskola ügyét általánosabb szempontból tárgyaló műveket (Kovács F. I.; Nothanker's freimüthige Betrachtungen; Kazinczy F.), iskolai rendtartásokat. Amint az érdeklődés és a fontosság érzete terjed, megjelennek a szülőktől s szülőknek írt pedagógiai művek (Szalai, Mészáros, Bay Patai, Putnik), melyekben nagy tér jut a nőnevelésnek. Sorra jelennek meg a nevelést magasabb nézőpontból tárgyaló iratok (Simai, Szentmiklósi, Perlaky, Bielek, Nemeskéri Kontor János, Beregszászi) és ezek általános elmélkedése mellett mindinkább megerősödik a nevelés nemzeti jelentőségének a fejtegetése is: a nevelés, nemzeti közművelődés, nemzeti nyelv közös ügyének komoly és rendszeres tárgyalása (Kovács mérnök, Rácz Sámuel, Wályi K. András, Kármán József). A meginduló folyóiratok szerkesztői tudatos és erélyes szolgálóivá szegődnek a nevelés ügyének; még akiben a közművelődésnek talán nem is szabatos fogalma él, az sem téveszti szeme elől az iskolát: annál nagyobb figyelemmel gondolja a nevelés ügyét az olyan emelkedett szellem, amilyen például a Hadi És Más Nevezetes Történeteket kormányozta.

Eszerint a pedagógiai irodalmat egészében nézve, megtaláljuk a széles kört, a magasabb nézőpontot, látjuk a nemzeti haladás gondolatában a nevelés határozott célját is. Ez azonban nem szünteti meg a részletekben az esetlegességet, a közönségesen értett gyakorlatiáságot. Még nem mondhatjuk, hogy a pedagógiai gondolkodás fejlődésében előttünk áll az a személyiség, kiben a nevelés eszméje illő magaslattól irányítja és vezeti a gyakorlatias nézeteket.

Irodalmunk megújulásának a történelem által elismert vezére

Bessenyei György. Sem nevelő nem volt, sem a nevelés nem volt működésének főirányítója, ha ugyanis a nevelést a szokott korlátok között értjük s nem terjesztjük ki mindazokra a törekvésekre, melyek létező viszonyok megváltoztatására, magasabb világfelfogáshoz való felemelésre vagy éppen világfelfogás megadására irányulnak. Amint így értjük a nevelést, akkor Bessenyeit mindjárt ezekhez a magasabbrendű nevelőkhöz kell sorolnunk, mert tanulmányozásra indítója és írói tevékenységének forrása az elmélkedés ösztöne volt. Ennek az ereje készítette arra, hogy eredményeit másokkal közölje, mert látta éppen hazájában az elmélyedés fogyatékoságát, korának szellemi állapota indította arra, hogy tehetségét s tudatosan megszerzett ismereteit ez állapot megváltoztatására használja fel. Az még nem pedagógus, kinek az iskolában végzett munka adja a kenyeret, az ilyen ettől még lehet egészen ellentéte is a nevelő fogalmának. Sokkal közelebb van ennek a megtetszéséhez az olyan író, kiből — mint Bessenyeiben is — a gondolkodás iránya abban az egyetemesebb keretben a neveléshez vezet.

Nem is filozófus Bessenyei abban az értelemben, hogy filozófus az, ki önállóan keresi és találja a világ magyarázatát. Bessenyeinek önálló filozófiai rendszere nincsen. Azonban, itt megcsökkentjük a követelményt, a filozófust tágabb értelemben vesszük s ez Bessenyeire ráillik. Elég az, hogy a nyert indítások alapján meggondolta az életnek azokat a kérdéseit, melyek iránt lelkében kétely merül fel, saját élete folyását és a körülötte folyó életet vizsgáló szemmel nézte, mindenről véleményt is alkotott. Ezt tudva, ismét nyertünk egy alapot arra, hogy Bessenyeiben az elmélkedőt számba véve, gondolkodásának nevelési irányát keressük.

E keresés nem önkényes és nemcsak külsőségből ered. Imént jelzett megítélése ugyan már magában is indokolná a hozzáfordulást, irodalmi vezérként elért hatása remélhetővé tenné a keresés eredményét is. Ennél több értelme is van azonban ennek. Munkái sorából címével is külön válik az Anyai Oktatás. Ennek köszönheti, hogy a magyar pedagógiai irodalom történetében eddig is helyet kapott. (Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története. 105 l.) Ott nem részesülhetett bővebb tárgyalásban, de annyit mégis megemlít róla Kiss Áron, hogy az Anyai Oktatás gondolatai egy filozóf lélek tükröi. Sőt rámutat arra is, hogy Bessenyei a Holmiban is sokszor érinti a nevelés ügyét, részint visszaemlékezve iskolai életére, részint eszméket hordva fel a nevelés körül

(Kiss Á. szavai, ugyanott). Ez a rövid utalás már sejteti, hogy az a határozottan nevelési műve nem kirívó különöség a többi között. Munkáiból kétségtelen, hogy az Anyai Oktatás teljesen megfelelt lelki irányának s így annak a bizonyága, hogy Bessenyei gondolkodása alapján pedagógiai értékű gondolkodás. Ennek bizonyítására törekedve, el kell oszlatni itt először is azt a tévedést, melylyel Széchy (Závodszy) Károly Bessenyei életrajzában (Pest, 1872. 77 l.) épen lelki irányát helyezi helytelen megvilágításba. Ugyanis Bessenyeiben némi kettősséget vesz észre Széchy; úgy látja, hogy mikor még vére pezsgett, vágya gerjedt, fantáziája ragadta, ábrándokat űzött: akkor a költészetet ápolta Bessenyei s mikor már vére lecsendesedett, ítélete higgadt, esze uralgott, tapasztalata beszélt: akkor tanított, akkor a bölcsészetet szolgálta. Ahogy a pszichologia tanít, veti utána Széchy. Csakhogy a lélektan tanításából más következik, még pedig az, hogy nem fejlődött volna ki Bessenyeiben a tanító, bölcselkedő irány, ha nem lett volna meg erre lelkében a határozott hajlandóság. De megvolt. A tanulmányok nagy hatással vannak fejlődésünkre, semmi kétség ebben; de abban sem, hogy nem folytatunk állandóan olyan tanulmányt, mely lelkünk irányának meg nem felel. Már pedig Bessenyei — munkái bizonyítják — igen sokat olvasott s mindig egy irányban. Sőt az irodalomtörténeti kritika könnyen kimutathatja, hogy utolsó műve (A természet világa vagy a józan okosság) ugyanazokat a gondolatokat foglalja magában, melyek igen nagy részét mintegy 30 évvel azelőtt már nem is egyszer előadta (Die Geschäfte der Einsamkeit s a Holmi). Ez arra mutat, hogy gondolkodása nemcsak a meghiggadás hivatalos idejében vált bölcselkedővé, hanem az volt kezdettől fogva.

Nincs miért egyéb bizonyítékot keresnünk, eléggé igazolja ezt a Bessenyei nevéhez fűződő két munka: Pope, Az Ember Próbájának a fordítása (1772), meg a Bessenyei György Társasága (1777).

Az Embernek Próbája természetesen nem számít eredeti műnek, mint fordításnak pedig nem lehet a tartalmából Bessenyei gondolkozásának rajzát adnunk. Azért mégis bizonyíték. Bizonyítja, hogy a fordító szükségét érezte egy s más kérdésben a világosságnak, kétségei eloszlatásának. Úgy látszik, az Isten felsőbbségében, a természet rendjében való határozott megnyugvás hatással volt reá s úgy kell lennie, hogy ezt a hatást akarta elősegíteni

szélesebb körben is, azért fordította le magyarra a megkedvelt elmélkedéseket. Pope műve elvezette Bessenyeit bizonyos nyugodt megállapodásra s az emberek és önmaga megítélésére határozott szempontot adott neki. Egészen a pedagógus hangja csendül meg a munka erkölcsi célzatú részeiben, melyekben az emberi lét erkölcsi feltételeit keresteti és magyaráztatja az íróval a pedagógiai eszme; ennek az élete látszik ott is, hol a nemesi születés, nagyság, a világ jó rendjében való megnyugvás, a mindenség, a közönséges jó és más efféle kerül szóba. Ezek megítélése egészen tiszta s a munka józan világfelfogás tükré. Azt a gondolatot ébreszti az olvasóban, hogy e mű tanulmányozása és lefordítása teljesen alkalmas előkészület egy pedagógus gondolatainak kifejtéséhez. Az önszeretet és közjó viszonyában az egyén és a közösség egybefüggését tüntetve fel, a nevelés egyéni és társadalmi felfogásának egyeztetését teszi könnyen lehetővé, s felidézi azt a gondolatot, hogy aki a természet rendjét vizsgálva, e könyv megállapodásaira jut, abban megvan a hajlandóság nemcsak a létező állapot bírálataira, hanem annak megváltoztatására, az eszményihez való közeledésére is. Ez itt a szerzőre vonatkozik, de csaknem teljes mértékben a fordítóra is áll. Vajjon hogyan érthetnők meg Bessenyeinek Pope műve iránt feltűnő érdeklődését, ha ez nem saját lelke szükségének az érzésén alapulna? Mi magyarázná meg e munkával való ismételt foglalkozását, ha annak gondolatai az ő agyában rokonokra nem találtak volna? Az a tagadhatatlan állandó hatás, melyet Pope gondolkodása Bessenyeire tett, összevetve ennek minden írásából kitetsző irányával, egészen meggyőz arról, hogy Bessenyeit elmélkedő hajlama tette Popenak annyira barátjává. Így ez azt is jelenti, hogy a magyar író nem közönséges utánzó, hanem a rokon lélek tudatos követője.

E fordításnál többet bizonyít a Bessenyei György Társasága c. kis kötet némelyik darabja. Ezek nagyobbára költői művek, jobban mondva versek; abba a csoportba valók tehát, mely Széchy szerint a vér pezsgése, a vágyak gerjedése idején keletkezett. És itt mégis azt látjuk, hogy Bessenyei is, egész társasága is épen költőnek mondhatja magát legkisebb mértékben. Ez a költészet ugyanis hijával van a költői képzeletnek, a fennen szárnyalásnak, ebben a költészetben az elmélkedés ér legtöbbit. Már 1772-ben, az egyik darab keletkezése évében, mintegy egész bölcselkedésének végső eredményeként írja Bessenyei Barcsaynak:

Világunk lármáját mi haszna kergetjük,
Végét, sem kezdetét — látod — nem érthetjük.

Összes későbbi munkáiban is uralkodó gondolatát már itt kimondja :

. . . felleltem, hogy józan törvényünk,
Akármit gondoljunk, csak örök Istenünk.

Erre a megállapodásra „földünk bölcseinek forгатása, a természet szavának hosszas hallgatása“ után jutott el s e sorokban egész későbbi elmélkedésének, sokszor és bőven kifejtett gondolatainak lényegét adta elő.

Ha ez így van, ha sok idővel későbbben keletkezett műveiben sem jut tovább a kezdetben írottak megállapodásainál és főként, ha ezt már kezdetben világosan előre látta: mire való volt akkor a sok írás, a sok ismétlés? Ennek már kevésbé volna egyéni jelentősége. Az egyén lelki érdeke csupán addig kívánja az elmélyedést, amíg nem jut el valami megnyugtató eredményhez. Amint idáig eljutott, az azontúl történő fejtegetésben már a kifelé irányuló célzatot kell előbbrevalónak tartanunk, akkor már tudatosan vagy öntudatlanul az a pedagógiai gondolat a vezető, hogy ezzel a megszerzett megnyugvással, végeredménnyel hasznot tegyen az ember, ahhoz másokat is elvezessen. Ez a gondolat természetesen csak olyanban keletkezik, ki másokban, a tömegben a vezetés szükséges voltát s önmagában a vezetésre való indítást észrevette.

Egészen bizonyosnak látom, hogy Bessenyei lelki iránya alapjában nézve is az elmélkedés volt és nem csupán a korrall járó meghíggadás tette elmélkedővé. Kétségtelen az is, hogy mivel a főgondolatoknak újabb meg újabb kifejtése neki nem tehette már nagyobbá megelégtülését, ennek a fejtegetésnek másokra kiható célja volt. Bessenyei György Társasága darabjai között van „Egy Professorhoz“ intézett levél s ebben az a kérdés: vajjon mi az igazibb vezér, melyik fejezi ki hívebben a természet törvényének igazságát: a szív-e vagy a lélek? A lélek nála egy az értelemmel s így itt az ész és szív sokat feszegetett kérdése áll előttünk. Mivel Bessenyei annyira nem bölcselő, hogy problémákat önmagukért fejtegetessen, igen könnyen hajlik az olvasó arra, hogy e levéllel is a másokért való cselekvés, a világot gyújtás szándékát bizonyítsa. Ez a szándék teremti meg „A Filozófus“-t (1777), melynek ajánló sorai a mindkét ágon levő nemes magyar ifjúságot intik,

hogy ismerjük meg egymáshoz való hívségünket, gondolkozzunk nagy hazánknak terhéről és igyekezzünk valósággal nemesek lenni; tartalma meg gyarló alakjában is nyújt egy s más jó gondolatot ilyen irányban. Hunyady János élete és viselt dolgai (1778) tele van tanító elmélkedéssel, az ember gyengeségére, romlottságára való sokszoros vonatkozással, mintha Hunyady történetét csupán ezek kedvéért, a nevelő hatásért adná elő. A Holmi (1779) Jelen-tés nevű bevezetése szerint a magyarság előmenetelén dolgozik; másutt (V. rész) nem törődik vele, bármit mondjanak is róla, csak igazíthasson és másokat boldogíthasson munkái által. Látja ugyan, hogy a sok könyvnek nincsen megfelelő haszna, az emberek nem válnak ezek által jobbra, sem szenvedéseik nem csökkennek, de ő mégis ír, mert olyan mint a növény, melynek nőnie kell, akár meleg nap éri, akár híves eső. Pedagógiai célzatát fejezi ki a Holmi XX. részében: Bessenyeit a lelke arra ösztönzi, hogy írjon magyar polgártársainak a jó erkölcsökről, tisztogassa anyanyelvüket, mondjon nekik mély dolgokat; jutalma az lesz, hogy emberi szíveket terem, szaporítja a jót s kicsinyíti a rosszat. Szép dolog — írja — szép oktatással az emberi vadságot, tudatlanságot, kegyetlenséget fogyasztani és a szívekbe szelid, édes erkölcsöket ültetni. Még szebben s részletesebben nyilatkozik ez a törekvése „A természet világa vagy a józan okosság“ (1801; Régi Magyar Könyvtár Bp. 1898. 7.) előszavában, hol — akárcsak 25 év múlva Széchenyi — azt írja, hogy sírjában is boldog lenne, ha a közboldogság templomának oszlopa alá egy követ letehetne. Geniuszához intézett „Világosítása“ (224 verssor) e műve feladatául azt tűzi ki, hogy az embert fedezze fel s erkölcséről ítéljen:

Te az embert vizsgáld s elmét, bölcseséget
Fontolj benne, hasznot, erőt, gyengeséget.
Változz természettedé tehát verseiddel,
S józan okossággá elmésségeiddel:
Hogy az ember, java miben áll, tudhassa,
Benned mint tükörben magát megláthassa.
Amely erkölcsökre szüntelen szükség van,
Azt beszéld . . .

Tanítsa e könyv az együgyűeket, fedezze fel előttük szép okoskodással, hogy mi a sorsuk, tanítsa őket tapasztalással; magyarázza meg nekik, hogy mit tarthatnak meg maguknak s mivel tartoznak a hazának, hol van a határ az ember és a polgár közt, mi

bennünk a természet s a szokás, hol van a tévelygések közt az igazság s hogy a mások iránt való emberség örökös tartozás és magának is nyereség.

*

Mindez természetesen csupán bevezetés ahhoz, hogy Besseneyeit a nevelői gondolkodás szempontjából tanulmányozzuk, amire e közlés ösztönözni akar és indokolása is annak, hogy Besseneyei törekvéseit pedagógiai célzatúnak mondjuk. A természetvilága c. munkájának idézett, új kiadása a bevezetésben Besseneyei gondolkodásáról azt a jellemzést adja, hogy szétfolyó s nincsen egységes középpontja. Pedig van középpontja, egyesítő, gondolkodásában egységet teremtő gondolata: a nevelés gondolata.

Ha ezt állítjuk Besseneyei eszmekörének közepébe, egészen világossá válik, hogy annyi mindenféle *holmiról* szólva mindig egyre gondol. Így nézve, a gondolatoknak két nagy csoportja válik külön. Egyik csoport a pedagógiai alapgondolatok, vagyis az általános, mintegy elméleti keret, melyben elhelyezkedik a gondolatok másik csoportja: a nevelés akkori gyakorlatára, jobb módjára vonatkozó egyes nézetek. Természetesen össze kellene ezeket sok műve különböző helyeiről állítanunk s megvizsgálnunk: milyen mértékű a szerves kapcsolat a két csoport tagjai között. E vizsgálat eredménye dönti el, hogy vajjon milyen hely illeti meg Besseneyeit a magyar pedagógiai gondolkodás történetében. Az elmondottak csupán annyit mutatnak, hogy ilyen vizsgálódásra van ok, mert a Besseneyei nevelő célzata egészen világos. Ennek részletes kifejtése és bizonyítása nemcsak az ő helyes megítéléséhez járúlna hozzá, de a magyar nevelés történetét is becses és érdekes adattal gazdagíthatná.

És igen sok ilyen adathoz jutnánk, ha az irodalom történetén ebből a szempontból néznénk végig.

Dávid Ferenc és kora.

Irta : Dr. Borbély István.

(Folytatás.)

Volt a segesvári országgyűlésnek más végzése is, mely a hitfelekezetek békéltetését célozta. A mióta a politikai zavarok lefoglalták a fejedelem s tanácsosai figyelmét, a protestáns prédikátorok szakadatlan buzgalommal terjesztették kálvinista hitüket: a lutheránusokkal való összezördülések napirenden voltak, különösen a templom használata miatt volt sok egyenetlenkedés. E zavarokat elítélendő, végezte a gyűlés, hogy ahol csak egy templom és két felekezet van, istentiszteletüket naponként fölváltva végezzék. Továbbá: minthogy az urvacsora kérdésében a lutheránus és kálvinista papok közt kitört versengést az őfelsége által két év előtt elrendelt megyesi zsinat nem egyenlítette ki, 15 nappal azután, hogy őfelsége visszatért Fehérvárra, Enyedre hívassanak meg mindkét fél papjai, hol más kegyes férfiak s őfelsége egyik tanácsosa jelenlétében vitatkozás tartassék. A meghatározott zsinat Nagyenyedre április 9-én gyűlt össze. Elnök a fejedelem megbízásából Blandrata György volt.

Miért éppen Blandrata? Hiszen ő nem volt itt az előzményeknél; eddigi erdélyi szereplése sem volt ilyen irányú. Hát az igaz, hogy a magyar történelemben eddig csak mint diplomata szerepelt, de külföldi élete majdnem kizárólag reformatori működésével állott kapcsolatban. Miután Izabella királyné kíséretében elhagyta Erdélyt, öt évet töltött Genfben s Kálvinnal élt bizalmas barátságban. Látta Servetót máglyán kisenvedni, ismerte a libertinusok tanításait s titokban értesült az örökös rettegés miatt idő előtt elsorvadt Socinus Laelius elveiről. 1558-ban már oly biztosnak érezte pozícióját Genfben, hogy nyílt vitát mert állani Kálvinnal Krisztus személyéről. Bátorsága vesztét okozta, mert a városi hatóság gyanuba